

Ст. Крижанівський

## АНТЕЙ

Вождь перед нами воскресив  
Міф про незборного Антея,  
Що був незборений, бо жив  
В єднанні з матір'ю - землею.

Умів бо силу він в борні  
У глибині земній черпати,  
І поки він стояв на ній —  
Ніхто не міг його здолати.

Коли ж Геракл його підняв  
В повітря — він утратив силу  
І переможений упав,  
І тут знайшов собі могилу.

В країні звільнених людей  
Часи Еллади оживають,  
І древнім іменем — Антей —  
Синів любимих називають.

На нашій, на своїй землі  
Вони ростуть, черпають силу,  
А вороги — пігмеї злі  
У ній знайдуть собі могилу.

Повітря ж ми не боїмось,  
Нових Гераклів теж не видно,  
В повітрі й на землі побідно  
З пекельним ворогом б'ємось!

Харків, 1940 р.



Юрій Смолич

## КОМІСАР ТЕАТРУ

Театр аж гув від урагану оплесків.

Заклучне форте фінальної арії ще не відбрєніло, кінцева мізансцена ще не завершилася, спектакль ще не закінчився, — а вже зала не могла стримати свого захоплення і вибухнула гарячими оваціями.

— Браво! — гриміли оплески. — Біс! — ревів театр. — Ура! — гукали бійці, немов ішли на приступ найнепрístupніших ворожих позицій.

І вже не було ні фінального форте, ні останніх акордів оркестру, ані самого спектаклю. І Кума Марта вже не була Кумою Мартою, — перед глядачем була тільки актриса, чудесна виконавиця ролі куми. І актриса вже скинула сценічну подобу, вже похилилася перед залом в глибокому реверансі. І завіса повзла вже згори вниз, готова впастн й прогинути чарівний світ щойно баченого лицедійства. Глядачі тупотіли ногами, гриміли зброєю, зривалися з місць і мерщій бігли до оркестріону, ближче до кону — справді, на приступ.

Завіса впала, але вибух оплесків зметнув її знову догори. Актриса розкланювалася на всі боки, манірно присідала, тиснула руки до серця, посилала в залу кокетливі безе. Десять разів виходила актриса на виклики, успіх був надзвичайний.

Нарешті, зала сьак - так втихомирилась. Актриса випурхнула за куліси і величавою ходою попливла до гардеробу. Актори, робітники сцени, всі інші перед нею поштиво оступалися. Поштиво оступився навіть пихатий польський шляхтич вісімнадцятого століття — щойно її партнер на кону — поштиво оступився і цього їй ніколи не простить, бо за все своє тридцятилітнє життя на сцені він ніколи не мав таких овацій. Парубійко в гімназичному кашкеті з двома дірочками там, де ще недавно був герб міністерства народної освіти, — помреж — професійною якістю якого має бути уміння ніколи і нічим не захоплюватися — і той застиг з захоплено роззявленим ротом. А зовсім молода акторка — та сама, яка в фінальній сцені виконувала тільки роль без слів — тепер принишкла за кулісою і заворожено дивилася вслід примадонні, розмазуючи по щоках сльози і грим. Вона була закохана в приму чистим і пристрастним коханням новака до дійщого майстра, вона зневажала себе за свою мізерність — вона



ще ніколи не мовила на сцені й жодного слова. Двері гардеробної проковтнули актрису, і бідолашна заплакала ридма, загорнувшись у сувої суken.

Актриса ввійшла до гардеробної і, перед тим, як змити грим, ще раз пишно випростувалася перед трюмо — щоб ще раз глянути на свою елегантну й збуджену статуру. Посмішка грала на її червоних вустах.

Та враз — тільки глянула вона миттю до свічада — ця посмішка застигла в страшній гримасі, обличчя в жасі закам'яніло, і руки, мов неживі, впали вздовж торсу. І вже півмертва, спустошена, квола — поволі і мимоволі — актриса обернулася назустріч тому страховидлові, яке вздріла вона віддзеркалене в трюмо.

В кутку біля грубки стояв матрос. Безкозирка зсунута майже на очі, спід лівого кльоша замість ноги стирчала милиця, порожній лівий рукав бушлата був пристебнутий до плеча. В правій руці, зігнутий в лікті, матрос тримав наган. Дуло револьвера зустріло актрису.

Актриса зробила машинальний крок назад і її спина притислася до холодної поверхні свічада. Це повернуло їй дар мовлення. Її зблідлі вуста ворухнулися:

— Що за жарти... Чого ти хочеш, князь?

— Ім'ям революційного трибуналу... — прохрипів матрос. Голос у нього був перестуджений і невиспаний.

Актриса знесило сіла. На порозі вже стояли двоє червоноармійців з гвинтівками в руках.

Ще за дві хвилини, загорнувшись в манто наопашки, актриса вийшла з гардеробної. Попереду йшли червоноармійці, позаду з наганом наготові шкандибав матрос. Актори, розгублені і зблідлі, стовпилися в проході між гардеробними. Помреж в гімнастичному кашкеті так і застиг з атрибутами своєї безмежної влади на кону — з дзвіночком та згортком сценарія в руках. Шляхтич вісімнадцятого століття, вже без перуки і вусів — височив у позі глибокого трагізму. Молода акторка припала до куліси — руки її тремтіли, все її худорляве тільце здригалось, очі ширилися чорні й округлі: вона нездатна була повірити, що це дійсність, а не кошмар — чудесну актрису Ріту Войнарську виводять під збройною вартою?

І враз, тієї секунди, коли вслід за актрисою на поріг вихідних дверей ступив матрос, молода акторка метнулася, кинулася і захопила матроса за полу бушлата:

— Варвар! Ванда!

Матрос зненацька сахнувся, але зразу ж опанував себе і рухом плеча звільнив полу бушлата. Потім відхилив милицею двері і вийшов за поріг. Двері хряснули.

Одну хвилину ще панувало страшне мовчання. Всі закам'яніли на своїх місцях. Та в цей час світло електричної лампочки кліпнуло два рази, — то електрик подавав гасло перед дзвінком. І тоді помреж крутнувся на місці, неначе вдарений електричною

струмом. Наосліп кинувся він на кін. Його дзвіночок калатав, як на пожежу:

— Дивертисмент! — репетував помреж. — По місцях! Даю третій! Маестро — бум!

Молода акторка схилилася до одвірка й тихо заплакала.

Тієї ночі штаб дивізії жив незвичайним життям.

Ще з вечора стало відомо про удар під Житомиром. Кіннота Будьонного серпом врізалася в польський фронт і нагло вдарила на Бердичів. Київ відрізано, фронт польської армії розколовся на двоє і покотився на захід до Шепетівки та на південь до Вінниці. Розвідка шойно донесла, що південна галузка польського фронту спішно перешиковується — подібно, що гострієм на Умань — Таращу. Чи не збираються вони таким же серпом вдарити кінноті Будьонного в тил? Так, чи ні, а тепер дивізія, яка ще сьогодні вранці була постоем у глибокому затиллі південного заходу, раптом опинилася перед польськими частинами в лоб. Якщо буде польський удар, то його прийняти на себе має дивізія. Якщо не буде — однаково саме їй треба забезпечити тил для операцій кінноти Будьонного. Так говорили стрічки з прямого апарату командування фронтом.

Комдив сидів у кабінеті начальниці жіночої гімназії. На стінах поруч з картою дислокацій висіли ще таблиці слів на «ять». На шафі стояли лейденські банки, катушка Румкорфа, муляжі людського серця і печінки. Учебний електрофор Гольца стояв поруч з набором телефонних апаратів на вікні. За вікном білів ранок. Оперативна нарада командування закінчилася шойно. Командири полків і окремих частин один по одному діставали розпорядження і виходили поспіхом. Біля під'їзду ординарці стримували їхніх коней. Ще до полудня треба було здійснити перетасування частин — на обіймище польського гострія. І бій дати до темна. До завтрашнього ранку небезпеку польського контрудару треба ліквідувати.

Останнім дістав наказ командир кінної розвідки Довгорука:

— Розгорнутися в бойовий ескадрон коштом команди видужуючих та ад'ютантського складу. Бути готовим до вечора врубатися в польську колону на марші.

— Слухаю, товаришу комдив! — хвацьки вдарив пальцями об свою кубанку Довгорука і, рясно брязнувши шпорами, шаблею, біноклем, двома револьверами та війнувши червоним гусарським галіфе і синім венгерським доломаном, зробив «кругом» і вийшов геть.

Комдив похилив свою голену голову до карти перед ним на столі. Потім звів очі і глянув перед собою. В кімнаті було тихо і порожньо. Тільки клуби тютюнового диму стелилися до турецьких канап і хмарами клубочилися до стелі. Погляд комдива плив за хмарами диму — невидючий, сторонній. На мить він затримався на учебному електрофорі Гольца.



— Князьковський,— сказав він,— браток?

З кутка звівся матрос. Милиця гримнула об ніжку стільця. Похашем поправив матрос порожній рукав і виструнчився перед комдивом.

— Діло серйозне, Князьковський,— роздумливо мовив комдив.— Думка така, що, як підемо завтра, то йтимемо не спиняючися багато днів, а може й тижнів — аж поки не станемо на кордоні, ба й по той його бік...

— Так точно, товаришу комдив,— погодився Князьковський,— предполагаю, що так...

Комдив уважно дивився на матроса, але думав про інше:

— Політвідділівці вже роз'їхалися по полках, і я думаю, що за це діло доведеться взятися тим часом тобі.— Посмішка перебігла під вусами комдива.— Та й ти ж у нас не абиякий спеціаліст на ниві театрального мистецтва. Здорово ти цю саму примадонну мокрим рядом накрав. Га?

Князьковський потуманів, поправив безкозирку і глянув комдиву в лице:

— А про що мова, товаришу комдив? Щось я не допойму...

— Мова про те, що бійцям не переливки — будуть битися день - у - день, а ніч - у - ніч у марші, та й гарячої юшки, гадаю, сьорбатимуть не щодня. Знову ж таки і махорки в постачанському відділі чортма. Доведеться нам прихопити з собою театр. Га?

— Точно так,— згодився Князьковський.— Мисль!

— Тож то. До вечора маєш час на організаційний період. З особливим відділом я про тебе погоджу сам. А тепер — біжи товаришу комісар театру.

Звої тютюнового диму пурхнули врозтіч і завихрилися по кімнаті. Князьковський оступився і захитався на своїй милиці. Безкозирка сама полізла з лоба аж на потилицю. Єдиною своєю рукою Князьковський гучно вдарив себе в груди:

— Мене?! Башенного з тральщика «Верный»?.. Командира панцерного поїзда?! Коли контра... коли гідра... коли фронт?!— Йому забракувало повітря, він зірвав безкозирку і вдарив нею об землю.— Ти думаєш, як у мене з весни одна нога, так я вже...

Комдив поклав руку на корбу електрофора Гольца і з силою крутонув ручку. Струм вдарив і він мерщій відсмикнув пальця геть.

— Товаришу Князьковський! Ви маєте наказ командира дивізії прийняти на себе обов'язки комісара фронтового театру. Все

Князьковський підняв і насунув на лоба свою безкозирку. Очі його розкидали іскри. В них світилося єдине бажання: заїхати командир дивізії в вухо. Але він підтягся, пристукнув милицею і взяв на честь:

— Єсть, прийняти обов'язки комісара фронтового театру!

Тільки півроку тому найбільшою мрією матроса Князьковського було саме театральне мистецтво. Хіба то не він, повертаючися з своїм панцерником «Верный» з бойових операцій

місце постою — щовечора, не ївши, не пивши, поспішав просто до театру? Хіба то не він, примостившись на звою реквізитних килимів за порталом — щовечора дивився спектакль від початку до кінця, по два, три і п'ять разів той же самий? Хіба то не він подав голові театрального місцевому заяву з проханням зачислити його до кадрового складу пролетарського театру — після закінчення бойових дій проти світової буржуазії? Хіба то не він підписав ту заяву: «командир панцерного поїзда, меценат театру Князь Ковський»?

Він. Але ж бойові дії проти світової буржуазії ще не закінчилися. Навпаки. І за три дні після тієї заяви в бою проти білопольських легіонів снаряд влучив у командорську башню панцерника «Верный» і одірвав командир панцерника, матросу Князьковському, руку і ногу. Півроку після того вилежав Князьковський по лазаретах, і от тільки два тижні як він вийшов з лазаретів калікою на все життя. І Князьковського прикомандували до особливого відділу. Лютою ненавистю горів Князьковський проти світової буржуазії, а театр, після арешту Ріти Войнарської, він зненавидів на все життя. І от маєте — тепер його призначають на комісара театру! Що він, знущається з нього, цей чортів комдив, піхтура нещасна, гнила снасть, шаланда з кашею?

Чорний, як ніч, вийшов з штабу товариш Князьковський. Порожній рукав мотилився позаду його спини, милиця вистукувала по бруківі гучно і часто.

Наказ треба було виконати ще до вечора. А де, в чортового батька, знайти тих акторів? Якби ж то діло було бодай в тому місті, де півроку тому Князьковський проголосив себе меценатом театру — він дав би собі ради і акторів знайшов спід землі. А тут, в чужому місті, що йому в бісового батька було діяти?

— Братішка! — перехопив він якогось хлопчика за петельки, — де тут, у вашому презренному городку міститься всеросійський союз робітників сцени і арени?

Зграя дівтори миттю оточила шкутильгавого матроса.

— Я знаю! Я знаю! Я! — один перед одним вцепилися вони в матроський бушлат. — Бре - ке - ке - кекс! Нет! Вертится земля! Я тебе породив, я тебе й вб'ю! — А маленька дівчинка в батькових валяннях аж заляскала в долоні. — А я знаю, де Сільва!

— От - от, — понуро зрадів Князьковський. — Сільву мені й треба. Веди!

І, оточений юрбою дівторів, Князьковський пошкандибав в напрямі до Базарної вулиці. Попереду вистрибом бігла дівчинка в валяннях і горлала на все місто:

«Сільва, ты меня не любишь, и отказом смерть несешь...»

В клубі Всеробмису було тихо і тоскно.

Вчорашня історія з Рітою Войнарською мов обухом вдарила всіх по голові. Що ж тепер було робити? Як існувати театрові далі? Без прими не міг відбутися жодний спектакль.

Приміщення клубу Всеробмису не було надто розкішне. Вла-



сне, весь клуб містився в одній кімнатці. І була то навіть і не кімната, а колись бакалійна крамничка, де Купервас та Коломойцев і син продавали сірники, гас і стеаринові свічки Невського заводу. Тепер від крамнички залишилися тільки полиці та прилавки. На місці каси стояв реквізований в колишнього міського голови рояль фірми Шредера. А над роялем, прихилений у кутку, стояв прапор з золоченою гострицею та рясними кутасами, китицями і шнурами, здобутими з різниці місцевого собору. На прапорі було золоте гаптування: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» вгорі, та «Мистецтво — масам» внизу, посередині — серп, молот, півмаска і ліра.

Народу в клубі було небагато, десять-п'ятнадцять понурих людей. Актор, який вчора грав польського шляхтича вісімнадцятого століття, стояв зіпершись на рояль і зхрестивши руки на грудях. Тепер, коли був він без гриму, було очевидно, що всі свої тридцять років сценічного життя він грав тільки ролі трагічного діапазону. І зараз він дивився на світ з погордливою зневагою та безвихідною покорою. Він навіть не бачив світу перед собою, його погляд спрямований був кудись туди, вище прилавку і полиць — в споглядання віковичних істин. Молода акторка, та сама, яка ще не мовила жодного слова на сцені, але вже віддала прекрасному мистецтву все своє життя — знітилась у куточку під прапором. Її очі були червоні, а повіки спухлі — вона проплакала цілу ніч, прощаючи свою першу юну пристрасть до найкращої, яку вона знала, актриси. Помреж в гімназичному кашкеті метушився вздовж прилавку, кудовчив свої русьві патли і, цілком очевидно, вирішав в цю хвилину судби мистецтва і принципи світоспоруди.

Саме цієї хвилини, оточений бойовими лавами дітваків, спинився перед дверима з вулиці Князьковський. Над шторою, поверх синьої вивіски «В. Купервас и М. Коломойцев и сын — Бакалейные и колониальные товары» красував величезний марлевий транспарант. Метровими літерами на ньому значилося: «ВСОРАБИСС», сантиметровими — «уездное отделение». Штора була спущена, але десятки дитячих рук підхопили її за низ і з веселим гуркотом відкинули вгору.

В житті, а тим паче в театрі, буває чимало всіляких несподіванок. Буває грим з ясного неба, буває дощ без хмар. Досвідчений актор завжди готовий до несподіваних, непередбачених сценарієм появ. Та саме цієї появи — матроса — вони не сподівалися аж ніяк. Помреж висмикнув цигарку з рота і заховав її мерщій до рукава — як у гімназичній курилці при нагльї появи інспектора. Обличчям трагіка перебігла коротка конвульсія — і схрещені руки спустилися вниз. Молода акторка затулила рот руками — щоб не закричати з жаху. Інші актори посхоплювалися з місць і застигли, де хто був.

Князьковський ступив через поріг і припустив після себе штору. Якусь мить він оглядав спід безкозирки розгублених лю-

дей перед собою. Він шукав, хто тут старший і до кого годиться держати мову. Сива чуприна трагіка, його велична статура викликали найбільше довір'я. Князьковський зробив до нього два кроки, спинився і мовив, як умів гречно й привітно:

— Служити в фронтовому театрі будете?

Коротким помахом трагік відкинув кучму волосся з високого чола. Світова скорбота світилася з його очей:

— Служить бы рад, прислуживаться тошно...

Князьковський відсахнувся і його права рука мимоволі посунулася до кобури. Одначе, він зразу ж стримав свій недоречний жест. Та трагік вже й сам злякався своїх слів. Він поспішив пояснити мерщій звичайним людським, не декламаційним голосом:

— Грибоедов. Горе от ума. Акт перший, сцена десята...

— Ага... Режисер будете?

Та трагікові вже забракувало слів. Все життя він говорив тільки чужими словами. І він тільки кружляв очима, знову схрестивши руки на грудях.

Тоді, на щастя, вихопився помреж. Взаємини з позатеатральним світом і входили власне саме до його обов'язків.

— Режисера немає, — догідливо повідомив він, — його забрала сорок п'ята дивізія, як героя-любовника.

— Героя... чого?

— Героя-любовника, амплуа таке. Ще є жен-прем'єр, резонер, буф, характерний, — помреж вже заклад цигарку до рота. — Я — помічник режисера. Це — трагик Богодух-Мирський, тридцять років на сцені. Це — інженю-травесті... Нюся, як твоє прізвисько?

Князьковський поправив безкозирку і zarazом отер з чола піт.

— Так от. Наказом по політвідділу дивізії ви мобілізовані до дивізійного фронтового театру. За годину, — він кинув оком на годинник на руці в помрежа, — прибути в Подив. Пара білизни, чашка і ложка. За відсутністю героя-режисера його обов'язки прийняти помічнику і відповідати перед революційною законністю. Комісаром театру призначений я.

Хвилинку тривало мовчання. Потім з кутка, спід прапора Все-робмису, раптом забренів дзвінкий дівочий голосок:

— Товаришу матрос, — бренів дзвінкий голосок інженю-травесті, бренів трохи дзвінкіше і трохи гучніше, ніж це було треба, — товаришу матрос, скажіть, чи ви бачили Сару Бернар?

— Що? — не зрозумів Князьковський. — Кого?

— Сару Бернар? Славетна світова актриса? — Нюся відокремилася від прапора і зробила до Князьковського крок.

— Ні, — пробурмотів Князьковський, не добираючи ще до чого йдеться.

— А Комісаржевську?

— Ні.

— А Заньковецьку?



— Теж ні! — Вже відрубав Князьковський, і шия його вже почала червоніти.

— Ну, а Гамлета ви, принаймні, читали?

Кров вдарила Князьковському в лице, в очах йому потуманіло і він аж захитався на милиці, немов під ногами була не підлога в крамничці Куперваса та Коломойцева з сином, а хистка палуба рідного тральщика в норд-ост. І він теж зробив крок і спинився проти Нюсі, груди - в - груди:

— А в Сінгапурі ти була? — Він зробив ще крок, і Нюся повинна була відступити. — А в Шанхаї ти вугілля вантажила? А Порт-Артур ти обороняла? А в дисциплінарному гнилим м'ясом тебе годували? А «Гебен» тебе топив? А Зимній голими руками брала? А...

— Товаришу комісар! — вихопився помреж, і це було саме вчасно. — Товаришу комісар, а прапор повітового відділу спілки робітників мистецтв Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки накажете брати з собою, а чи покинути тут?

Князьковський відступив, і Нюся мерщій пурхнула за прилавок. Князьковський отер піт, поправив безкозирку й глянув на помрежа. Тепер Князьковський був зовсім блідий.

— Прапор, — сказав він, — єсть священний штандарт, і ніде, ніколи, ні за яких обставин покинутий бути не може. Прапор взяти. — Він зітхнув і знову поглянув на годинник в помрежа на руці. — Точно за п'ятдесят п'ять хвилин наказую прибути до політичного відділу дивізії. І ніяких варварів!

Він вийшов, і в крамничці Куперваса та Коломойцева з сином запала мертва тиша. І тільки Богодух-Мирський, витримавши паузу, прошепотів велично і тоскно:

— О, небо! Чи ти бачило це лиходійство?.. Почуй мене, тричі жажливий бог! Я падаю тобі до ніг... Розбійники Шіллера, акт п'ятий, сцена друга...

З репертуаром для нового дивізійного театру справа була складна. Без прими та без режисера, який до того ж був і героєм-любовником в драматичних п'єсах та бас у п'єсах музичних — жодна з готових, репертуарних п'єс піти не могла. До того ж, крім інженю-травесті, Нюсі, Князьковському не пощастило мобілізувати більше актрис, — вони вже встигли десь кинутися шукати іншого ангажементу. А втім, навіть не це було найгірше. Гірше було те, що комісар театру, Князьковський, і слухати не хотів про водевілі, які могли б розійтися в наявному складі акторів. Він вимагав п'єси, яка б бодай трохи відповідала тим високим завданням, здійснити які був покликаний театр. Він вимагав п'єси, яка б не тільки розважала бійців в час походу, а й підносила дух, кликала до відваги в гарячих обставинах бойових дій. І спектакль цей мав піти завтра, за яких-будь фронткових умов.

Тому спинилися на пропозиції помрежа дати «Гайдамаків» за Шевченком.

Власне, і «Гайдамаки» не розходилися, як слід. Оксану грала Войнарська, і тепер доводилось нашвидкуруч готувати її Нюсі. Бракувало акторів на всі персонажі і надто на масу в батальних сценах. Але Шевченківський текст у Нюсі був весь на слуху, а ведення спектаклю помреж запропонував у півконцертному плані: окремі сцени з розділів «Ярема», «Конфедерати», «Титар», «Треті півні», «Червоний бенкет», «Лебедін» мали пов'язуватися літературною рецитацією та музичними інтродукціями.

Князьковський схвалив план помрежа, тим паче, що п'єса мала закінчуватися масовим вигуком: «Кари ляхам, кари — кари лютої, страшної!» — і, заявивши, що всю «реквізицію» він бере на себе, Князьковський мерщій зник по реквізит.

Було вже над вечір, вночі треба було виїздити невідомо куди, і всі актори сиділи в театрі, кожний на своєму клункові — готові шохвилини до яких завгодно викрутасів долі.

Найгірше було, певна річ, Нюсі. Ще ніколи не грала вона великої ролі, а тут раптом — Оксана! Вона знала текст, мізансцени були їй усі мов на долоні, але ж — ви розумієте самі... До того ж, за ходом п'єси, вона мала співати. Пісня «Од села до села» в інсценізації проходила лейтмотивом: її співав кобзар, потім Ярема, тоді повинна була співати Оксана, і нарешті її підхоплювали всі гайдамаки. З цим співом вони йшли проти конфедератів на бій. Ви розумієте, який відповідальний це був спів?

Нюся взяла згорток ролі і вибігла в садочок біля театру, щоб, поки там що, усамітнитися і прорепетирувати пісню.

Під бляклим, обсіпаним осінньою жовтизною кущем жасмину вона примостилася на ослінчику. Розгорнула зошит і її невеличкий, але ж приємного тембру сопрано вивів перші рядки:

Од села до села танці та музики,  
Курку, яйця продала — маю черевики...

Але спів урвався. Трудні думки обсіли дев'ятнадцятилітню Нюсіну голову. Ріта Войнарська... Як чудесно виконувала вона лагідну, ліричну і пристрасну роль Оксани. Як прекрасно грала вона кожнісіньку роль. О, коли б Нюсі зробитися колись такою акторкою, як вона!.. Що такого поганого вона могла вдіяти? Ні, ні, ні, — Нюся зразу ж з обуренням відігнала геть всякі щодо цього сумніви: хіба ж це можливо, щоб такий митець, такий талант вчинив щось лихе, щось протизаконне? Художник не може зробити нічого поганого! Мистецтво і злочин не купні, не сполучні! Мистецтво це чесність, чистота і душевна краса!

Сльози побігли Нюсі з очей і вона жалісно-жалісно витягла кінець куплета:

Од села до села буду танцювати:  
Ні корови, ні вола — зосталася хата...

Недалеко за садом була залізнична колія, і там чахкали паровози, гриміли буферами вагони, сюрчав стрілочник у ріжок.



Сила ешелонів згрудилася сьогодні на станції,— дивізійні резерви вантажилися, щоб перекинутися назустріч польському ударові. Вулицею мимо театру раз-у-раз гарцювали кавалеристи,— то ординарці чи вістові розвозили з штабу накази. Штаб містився у жіночій гімназії, зразу за парканом театрального садочка. Штабні службовці принадилися переплигувати сюди просто через паркан,— спочити в затінку зелені чи вкрати яблук з рясних дерев. На мить образ Ріти потуманів, і Нюсін голос забрентів невініше й дзвінкіше:

Ох, ви дітки мої, мої голуб'ята!  
Не журіться, подивіться, як танцює мати...

Та враз Нюся здригнула і урвала спів. Гравій на стежці позаду захрупотів під чиеюсь підошвою. Нюся мерщій озирнулася.

На стежці, прихилившись до яблуні й мрійно змруживши очі, стояв здоровенний козарлюга: кубанка набакир, широчені червоні галіфе, розкішний синій доломан, гнута шаблюка, револьвери, бомби, планшети та інша рясна амуніція. За шнуром доломана цвів червоний безсмертник.

Нюся невдоволено нахмурилася і загортала без діла сторінки зошита ролі.

Та козарлюга знімав ще дужче. Він зашарівся, похапцем обсмикнув амуніцію, дзенькнув острогами, підтяг ремінь, ще раз дзенькнув острогами — але так і не насмілювався мовити слово.

Нюся мовчала і гортала сторінки. Козарлюга мнявся, подзвонюючи острогами. Нарешті, він відкашляв і таки наважився:

— Вибачайте,— потупився він,— я, вибачайте, либонь, перешкодив?.. Воно справді... затим що я не знайомий... Здрастуйте.

— Здрастуйте,— тихо відповіла Нюся, і знову її погляд занурився в сторінки.

Козарлюгу кинуло в кров, але він таки переміг свою ніяковість:

— Щоб ви, вибачайте, не подумали... той, а просто воно вийшло так: почув, тобто, пісню, ну й закортіло ближче підійти та послухати... а до цього самого, так, вибачайте, я без інтересу,— він набрав легені повні повітря і нарешті випалив одним духом,— затим що на селі в мене зосталася дівчина, Одаркою прозивають, і сказати б — моя наречена, так вона теж виводить отаким голосом, вроді, як у вас.— Він потупився знову і соромливо признався,— тільки ж вона любить отієї: «Через річеньку, через биструю...

Нюся всміхнулася і звела очі на розгубленого хлопця.

— ...подай рученьку, подай другу.— Він раптом пожвавішав, дзенькнув острогами і хвацьки кинув пальцями до кубанки.— Дозвольте освідчитися: командир кінної розвідки, а відтак окремого ударного ескадрону, Довгорука - третій!

— Здрастуйте,— знову привіталася Нюся.— Але — чому третій? То ж тільки у царів так буває: Микола другий, Олександр третій...

Козарлюга враз спохмурнів і кинув крилами брів на свої чорні очі:

— Вибачайте, але ж царі нам без інтересу. Царів ми вже ліквідували до ноги. А коли це ви про наше прізвище, то тут діло інакше. Затим що ескадроном кінної розвідки попереду всіх командував Довгорука Микифор. Під Ялтушковим навесні пани порубали його на капусту, і командування перейняв Довгорука - другий, Опанас. Під Лятичевим йому розвалило голову петлюрівським снарядом, і командування доручили мені, вже третьому Довгоруку, Денису. А затим що в ескадроні аж дев'ятеро Довгоруків, то кожний і значиться в порядку номерів.

— Скажіть! — здивувалася Нюся,— аж дев'ятеро! і все брати?

— Для чого брати? Аж ніяк. Звичайне собі пролетарське прізвище. Ми всім селом у дивізію пішли, а на селі у нас якраз дві фамілії: Довгоруки та Семиволоси.

— А!

Запала ніякова науза. Нюся гортала сторінки, Довгорука мнявся. Нарешті, він таки наважився знов:

— Артисткою вроді будете?.. прочулисьмо, що шкутильгавий матрос комедію для дивізії згарбузовує. Танцюватимете, альбо ж пісню заводити ваша спеціальність?

На ганок жіночої гімназії в цю хвилину вискочив ординарець:

— Довгорука! — зарепетував він, приклавши долоні до вуст.— Агов, Довгорука - третій!

— Єсть, Довгорука - третій! — схопився Довгорука.

— Комдив гукає, панай сюди!

Довгорука обсмикнув амуніцію і виструнчився перед Нюсею:

— Маю честь! Вибачайте, але по долгу служби.— На секунду він зам'явся, тоді висмикнув безсмертник і простяг його Нюсі.— Будь ласка!

Нюся розгублено відхилилася. Квітка тремтіла в руці Довгорука.

— Не від мене, затим що... а від ескадрону кінної розвідки, затим що...

— Ні, ні...— Нюся знімав зовсім.— Що ви... ні...

— Ну, вибачайте...— Довгорука стромив квітку назад за шнур доломана.— Воно, звісно, навіть нахабно... для першого разу. Маю честь! — Він козирнув, зробив «кругом», підійшов до паркану, підплигнув, вхопився за пруг, підтягся на руках і одним махом опинився на пругі. Його чорні очі ще миттю блиснули, і тоді провалилися за паркан. За секунду прогрімлі остроги по сходах і хряснули двері.

Нюся стояла розгублена.

— Негарзд,— почулося раптом зза її спини, і, вона аж ки-



нулася з несподіванки. Позаду неї стояв Князьковський. Він зовсім нечутно виринав зза кущів.— Негаразд,— з сумним докором мовив він.— Хлопець, коли що, і на смерть за революцію весело піде, а ви йому... радісне серце та в грусть. Як дитя новонароджене, та у сніг...

— Не ваше діло! — скрикнула Нюся і мерщій пішла до дверей театру: і що за чортів матрос — з кущів вискакує, заваження робить, таке нахабство!

Князьковський поглянув їй наздогін і зітхнув. Потім плюнув і пошкандибав до театру й собі. Під пахвою в нього були гнуті козацькі шаблюки, в руці старовинні пістолі, за плечима на мотузці — ціла разка конфедераток пілсудчиків. «Реквізіція» до майбутнього спектаклю.

Виставу давали другого ж дня, але вже в іншому місті.

Ще проти ночі акторів забрали тачанки і ще до світанку театр був виброшений далеко вперед, майже на передову лінію дивізії, в розташування головного ешелону. Саме тут передбачалося прийняти польський удар, саме тут і був найбільше потрібний театр.

Це було якесь невеличке містечко з одною церковцею, одним костюлом і двома двоповерховими будинками: хлібна гамазєя та паровий млин. Але за майданом перед залізничною станцією стояв довгий дощатий барак, невідомо ким і коли перероблений під літній театр. Завіса з цукрових мішків, двадцять рядів шалівок на стовпчиках; задньої стінки в театрі зовсім не було.

Перший спектакль був призначений на сьому годину вранці. Для вечірніх спектаклів не було світла, та й не дозволялося палити світло близько від фронту. Крім того, за один раз дивитися спектакль могли не більше трьох-чотирьох сот глядачів, а бійців в ешелоні було щонайменше півтори чи дві тисячі. Отже, — перша вистава мала бути о сьомій ранку, друга о десятий, третя о першій, остання — о четвертій.

Помреж вже наготовив своє господарство. Позаду почепив прихоронений з собою задник: блакитне небо з рожевими хмарами, напихав за кулісами виставив дві приставки: ялинку, яка мала символізувати ліс, та хата з мальвами й соняшниками, яка мала символізувати село і взагалі всяку заселену місцевість. Коли ж дія мала відбуватися всередині приміщення, тоді обидві приставки переверталися на другий бік: на звороті приставок помреж квачем, умоченим в сажу, намалював віконце і двері. Віконце не розчинялося, двері теж — до них тільки стукали, а виходили поруч, немов би у двері. На час бойового рейду театру його мистецьким кредо був проголошений умовний реалізм.

Пів на сьому помреж закалатав у дзвіночок. В залі було вже повнісенько. Решта бійців стояла позаду, за тією четвертою стінкою, якої в театрі не було. Комісар театру встановив точну чер-

гу: спочатку виставу мали дивитися перша і друга роти, потім їх місце мали зайняти третя й четверта, далі п'ята та шоста, сьома і восьма.

Точно о сьомій помреж вихором вилетів з готового вже до вистави кону:

— По місцях! — репетував він. — Даю третій дзвінок!

Князьковський негайно зайняв своє місце в кутку, там, де мав би бути місток електротехніка.

— Завісу!

Князьковський вхопився за мотуз своєю єдиною рукою й потяг. Завіса посунулася, загурчала, але зразу ж з жалісним рипом застопорилась. Князьковський напружився і чоло його зросив рясний піт, — марне, якийсь гудз намертво прикипів до гаку.

— Заїла, — безпорадно констатував Князьковський. Що його було робити? Не розсунути завіси, значить, не можна починати спектакль.

Але помреж, коли тримав уже в руках свої атрибути верховної влади на кону, — був невмолимий, як самодержець.

— Завісу! — засвистів він на такому страшному шепоті, що Князьковський навіть виструнчився і притис руку до шва.

— Єсть, завісу! — і, вхопившись за мотуз, він повис на ньому всією вагою. Жили на його лобі налилися синьою кров'ю.

Завіса зарипіла і тихо поповзла. Потім гак не витримав, випорснув з стелі і завіса вітром війнула угору. Князьковський гримнувся долі.

Рецитатор вступив у текст. Вистава почалась.

Правою рукою помреж вже тримав Ярему за плече, лівою вже виштовхнув корчмаря на сцену.

— Пшол! — ногою помреж присунув ближче до себе реквізит. — Приготуватись! — Ярема завмер, вуха помрежа ловили з кону репліку корчмаря. — Готовий!.. Пшол! — Ярема котком вилетів на кін. — Конфедерати! — Три хлопці в кунтушах стояли вже під рукою в помрежа. — Приготуватись! Готові! Пішли! — Нога помрежа тим часом підсувала ближче жаровню і присок. — Титар! — Богодух - Мирський вже стояв поруч і пальці помрежа допомагали йому застігнути останні гудзики. — Готовий! — Богодух - Мирський розгладив вуса. — Пшол! — Богодух - Мирський перехрестився нашивидкурч і кинувся на кін, мов у холодну воду.

Князьковського вразило хрестне знамення. Він підозріло кивнув йому вслід:

— Що він, релігійний, альбо ж з служителів культу?

— Не заважайте! — зашипів помреж так, що Князьковський сахнувся. — Стогін! Жару і приску! — Жаровня вже була на кону. — Старшини! — Конфедерати вже вискочили з кону, зривали кунтуші і напинали жупани. — Оксана! — Оксана була під рукою. — Готова! Пішла!.. Блискавка! Грім! — Грім і блискавка були в руках у помрежа, але він командував і до себе нарівні з усіма. — Готовий! Тра - та - та - тах!



Грім загурчав, вдарила злива. Князьковський з пошаною острахом позирав на всемогутнього і меткого громовержця в гім-назичному кашкеті.

— Вітер!.. Старшини, приготуватися!.. Корчмар на кобзаря! Титар на Гонту!

Князьковський оступався перед усіма. Корчмар вилетів з кону, скидав лапсердак і мерщій перевдягався на кобзаря. Він мало не звалив Князьковського з ніг, та в цей час виплигнув Титар і штовхнув Князьковського з другого боку і Князьковський встояв на ногах. Титар зривав сіряк і помреж вже надягав йому на плечі жупан, зав'язував пояс, причеплював шаблю. Тепер вже був Гонта. Князьковський оступився перед ним, та в цей час з кону випурхнула Оксана і штовхнула його межі плечі.

— Не крутіться під ногами! — зойкнула вона.

Князьковський заточився і впав. Старшини перестрибнули через нього, і вже були на кону.

— Гайдамаки! — шипів помреж. — Запорожці! Готові! Пішли!.. Гомін! Гомін! У-гу-гу-гу! Давайте гомін! — Помреж потяг Князьковського за полу. — У-гу-гу-гу! А-га-га-га! Дзвін! — Він вже калатав в рельсу, що висіла в нього на головою. — Задзвонили, задзвонили! Давайте гомін!

— Задзвонили! Задзвонили! — загомонів Князьковський, зводячися.

— Беріть ножі! Ножі! Хто виносить ножі? — купа ножів вже бряжчала в руках у помрежа.

Мимрячи «задзвонили, задзвонили», Князьковський безпорадно озирався. Хто ж виносить ножі? Але ножі не було кому виносити. Вже всі актори були на сцені. От тобі й раз! Що ж театрика пер буде?

Та помрежі ніколи не губляться, ні за яких обставин. Помреж тільки зиркнув праворуч та ліворуч, і вже сіряк, скинутий титарем, лежав на плечах в Князьковського.

— Приготуйтеся! Ви виносите ножі! — Ножі були вже в пахвою в Князьковського. — І гомоніть «Освятили, освятили!» Готовий! Пішов!

І Князьковський вже вилетів на кін, гримлячи милицею. Ножі в нього хапали з рук і він гудів «Освятили, освятили!»

Під бурхливій оплески завіса вже повзла вниз. Очевидно, тяг сам помреж. Оплески не вщухали, і завіса зметнулася догори. Князьковський кланявся разом з усіма. Перша дія закінчилася під овації.

Друга дія мала не менший успіх. Особливий успіх мала сенька «Од села до села». В першій дії глядачі вже чули й вуст Яреми, тепер, почувши її вдруге, з вуст Оксани, зала заволено зворушилась. Закінчення пісні вітали вигуки «браво». Дія велось повторювати її на біс. Коли ж, згодом, на майдані в чигирині, її зтягли й гайдамаки, зала не витримала і підхопила собі:

Ні корови, ні вола — залилася хата!  
Од села до села буду танцювати...

І, коли пішла завіса вниз, вся маса глядачів кинулася до авансцени, на кін полетіли папахи, будьонновки і кашкети.

Розшаріла, збуджена випурхнула Нюся за куліси і знову мало не звалила Князьковського. Комісар театру, в гунці наопашки — в бенкеті в Чигирині помреж його виштовхнув в масі повстанців — розмахував рукою і диригував співом. Назустріч Нюсі він щось гукнув, та Нюся одвернулася і пропливла з кону геть.

Та тут її якраз перехопили. З дверей до зали тиснувся гурт бійців, і попереду всіх Довгоруки-третій, в доломані й кубанці. В руках він тримав решето повне крашанок і яблук-ранет.

Тримаючи в лівій руці решето, Довгорука хвацьки вдарив пальцями до кубанки і дзенькнув острогами з усіх сил. Вся рясна його амуніція забряжчала і заспівала:

— Від імени ескадрону бійців кінної розвідки! — рапортував він, мов перед комдивом. — Затим що... Нате!

Він сунув Нюсі до рук решето з яблуками та крашанками і знову виструнчився, взявши на честь.

— Ура! — залемментували бійці. Остроги, шаблі, бомби дзвеніли й бряжчали хором. Довгорука-третій зірвав кубанку і підкинув її вгору. Нюся зашарілась, знітилась, слюзи бризнули їй очей.

— Качать артистку! — вигукнув хтось.

І, не встигла Нюся кліпнути оком, як вже дужі руки підхопили її шупле тільце, і вона пурхнула аж під стелю літнього театрика.

Її зловив Довгорука і обережно поставив на землю.

— Вибачайте, — стерявшися, шепотів він. — Просто конфуз... Затим що бійці розчулені дуже. — В лице йому раптом кинуло жаром. — Що за неосознанність, товариші? Це ж вам не просто артистка, а дівчина!

Третя дія мала найбільший успіх. В найгарячіших місцях, коли гайдамаки хапалися до зброї, виставу доводилось перепиняти кілька разів. Розпалені глядачі зривалися на рівні і, потрясаючи своєю зброєю, втручалися у дію. Тоді Князьковський виходив на сцену і починав всовіщувати надто експансивну аудиторію:

— Стидайтеся, товариші! Це ж таки театр!

Та в останній сцені — «Бенкет у Лисянці» — коли знедолений Ярема Галайда, певний, що втратив наречену, сповнений горя й відчаю, розпалений почуттям помсти, вихопив шаблю з піхов і вигукнув «Кари ляхам, кари», і за ним підхопили цей вигук всі гайдамаки — трапилася раптом непередбачена мізансцена. Весь зал вилетів з місць і з вигуками «Кари ляхам, кари» кинувся на кін. Глядачі переплигували через бар'єр, дерлися на кін, вихоплювали свої шаблюки і змішувалися з натовпом на сцені. «Кари лютої, грашної!» — ревів театр. Третя й четверта роти, які стояли по-



заду театру й чекали на свою чергу дивитися спектакль, лавиною посунули до театру.

Нюся вибігла з сцени, тремтячи, як у пропасниці. Їй ще ніколи не доводилось бачити такого захоплення глядачів... Навіть тоді, як грала Ріта Войнарьська. Її мало не задавили шойно в гурті повстанців, і гурт той був вперемішку з гайдамаків у середньовічних жупанах та червоноармійців у будьонновках та папах. Вона навіть присіла на східцях, вибігши з театру, і вхопила рукою за груди — серце колотилось, груди роздимаються зворушення.

Та в цей час трапилось щось несподіване. Нагло грімкий вибух струсив повітря. І зразу ж вибух розітнувся знову. І, коли приголомшена гуркотом вибуху, людська маса замовкла, мить — тоді стало виразно чути, як дуднів і джмелів десь угорі мотор. В цей час вдарив третій вибух, і шпаровиння та тріски спонули з стелі театру.

Польський аероплан налетів зненацька і тепер кидав бомби в розташування передових частин. В перерві між вибухами віте приніс здалеку, зза переліску, стукотіння кулеметів Шоша. Під прикриттям аероплану польські частини розпочали раптовий наступ.

Червоноармійці вже ринули з театру. Вибух вдарив ще раз і тепер вже зовсім поруч. А тоді раптом стеля над театром враз розкололась і крізь величезну вирву в хмарі куряви і трісок — засіяло чисте, сонячне небо. І зразу ж ще одна бомба впала в колосники і весь кін потонув у димі і куряві.

І в цьому гуркоті, димі та тупоті Нюся почувала ще одчайдушний лемент тисячної юрби:

— Кари ляхам, кари!

Червоноармійці вибігали з театру, мерщій залягали і відкривали стрільбу з гвинтівок по аероплану. Голоси командирів кинули своїх по підрозділах. Розсипавшись в цеп, підрозділи вибігли до переліску — назустріч наглому наскокові ворога. Баскар'ером з шаблями наголо промайнув ескадрон Довгорука. Оній доломан маяв по вітру і зник у переліску.

За півгодини перестрілки вже майже не було чути. Раптовий наскок був відбитий, і, женучи ворога, полк пішов геть наперед. Обози похапцем, не спиняючись, минали станційку, простую наздогін за своїм полком.

Дошата будівля, яка ще так недавно була театральним приміщенням, тепер являла з себе жалогідні руїни: кілька крихти стирчали в різні боки, довгелезна бантина стояла сторчка, на шалівок курилася синім димом, а від задньої стінки зосталися два стояки та одне вікно без скла. І тільки приставка — хитався з мальвами та соняшниками — залишалась непошкоджена, майже та соняшники веселими барвами визирали з купи залізних брухту та трісок.

Актори, на щастя, були живі і не поранені. Тільки помрежа вдарило дошкою по руці і розкраяло м'язи нижче ліктя. Князьковський скинув бушлат, і, подерши сорочку на стьожки, взявся робити перев'язку. Тепер він був по пояс голий — весь у синіх якорях, зміях та голих красунях, що затишно розмістилися в нього на грудях та під пахвами. Нюся, як уміла, допомагала йому.

Коли бинтування закінчили, Князьковський отер піт з чола і сів перепочити. Похмурим оком кинув він на руїни театру, на голе поле навкруги, на жменьку підначальних йому людей. Це були гайдамаки, конфедерати, титар, Залізник, Гонта. Цивільна одежа акторів зосталася під руїнами театру.

Нюся перехопила понурий погляд Князьковського.

— Ну, товаришу комісаре, — іронічно мовила вона, — тепер ми зосталися і без театру, і без глядача. Накажете розійтися по домах? Робити нам тут однаково нічого?

Богодух — Мирський застібнув свій барвистий жупан, відкинув назад буйну кучму свого сивого волосся і на уста його лягла посмішка гіркоти й печалі:

— Хто тут відгукнеться на багатство почуттів?.. Тут на страждання і сльози не буде відгуку... А там...

Князьковський скинувся і пронизав старого трагіка підозрілим поглядом:

— Де це? Де це «тут», і де це «там»?

— Це... це в «Лісі», — дещо розгубився Богодух — Мирський. — П'єса Островського, акт третій, сцена...

У Нюсі на очах раптом заблищали сльозинки. І вона майже прокричала. Князьковському просто в лице:

— Ви можете це зрозуміти, комісар? Ми — актори. Ми хочемо бути акторами, справжніми акторами, справжнього театру! А це... — Вона не договорила і відвернулася.

Богодух — Мирський похнюпився і прошепотів:

— О, театр!.. Поглянь на мене: я жебрак, я нищий волоцюга. Але на сцені я принц. Я живу його життям, катуюсь його муками, плачу його сльозами над бідною Офелією і кохаю її, як сорок тисяч братів кохати не можуть...

Князьковський не відказав нічого. Він звівся, взяв бушлат і вдягнув його на голе тіло. Потім, так само мовчки, зробив крок геть.

— Куди ж ви, товаришу комісар? — запитала Нюся. — Чи ви нас покидаєте? Який же буде ваш наказ?

Князьковський знову промовчав. Він збив безкозирку на брови і пошкандибав через бур'яни. Актори дивились йому вслід. Матрос шкандибав в напрямі до залізничної колії.

— Розпитатися про поїзд? — в'їдливо гукнула Нюся. — Купити квитки? Боюсь, що білетна каса не працює... Чи кидаєте нас напризволяще?

Богодух — Мирський тяжко зітхнув:

— Що йому Гекуба? Що він Гекубі, щоб над нею сльози лить?



Князьковський довго бродив вздовж залізничної колії. Своєю бомби аероплан цілив саме сюди і йому пощастило наробити чимало шкоди. В кількох місцях між рейок зяяли воронки, місцями були потрошені шпали, кілька вагонів розбиті.

Якраз вагони й притягали увагу Князьковського. Він ходив коло них, пильно оглядаючи кожний. Один був без даху, другий розтрощений вщент, третій завалився догори колесами. Нарешті Князьковський спинився перед одним і задоволено кахикнув. Це був довгий червоний пульман. Його дах і три стінки були зовсім цілі, не було тільки четвертої стінки — її немов вирубали розривом гранати. Зате підлога була абсолютно непошкоджена. Кинувши ще раз на вагон задоволеним оком, Князьковський, пошвиштуючи, подався в напрямі до поля по той бік станції.

На розлогому полі зразу за насипом, поміж купинням прив'ялої бурякової гички майоріло кілька веселих барвистих хустинок. То дівчата вибирали буряки. Поки літав аероплан і гриміла стрілянина, дівчата вилежувалися під кагатами, але от бій відгримів і вони знову мерщій взялися до своєї роботи.

Князьковський спинився на насипу, не дійшовши кілька кроків:

— Агов, дівчата! — заволав він спід руки. — Здорові були з п'ятницею!

— Дай боже здоров'я! — відгукнулося кілька дзвінких голосів.

— А по чім за поденне берете?

— Не поденне, своє робимо ... на громадських буряках.

Дівчата покидали роботу і дивилися на матроса. Кілька підійшли ближче. Котрась вже шепотіла щось смішлве до подруги.

— А то й на поденне стати можемо! — писнула котрась ззаду. — По півхунта солі і на ваших харчах ...

Князьковський потяг цигарку з бушлата і зробив кілька кроків ближче. Поклавши цигарку до рота, він вийняв з кишені сірники.

— А - ну, викреши вогню котрась — бач, однією рукою мені неспідручно?

Метка дівчина з чорними оченятами підбігла, взяла коробочку і витрала вогню.

— Ач, яка шустра! — вщипнув її Князьковський і поклав сірники до кишені. — А коли для червоноармійців, то по чім?

— Для червоноармійців, — відгукнулася та ж таки шустра пирскаючи у різок хустинки, — і за самі харчі станемо.

Князьковський почухав за вухом:

— А дешевше?

— Для червоноармійців, — відказала повагом висока та повновида молодиця, — і на своїх харчах станемо. Задурно.

— Оце по нашому! — поплескав її по спині Князьковський потім виструнчивсь і відкозиряв. — Служу трудовому народу!

Значить, домовилися, і ваших нет. Нитки й голка в кожній є? А квачі та крейда? І синька є? Ну, пішли! Свистать всіх наверх!

Коли за кілька хвилин Князьковський з гуртом дівчат, озброєних квачами, відерцями з розведеною крейдою та мотками ниток і заповочі, підійшов до того місця, де колись був театр — він застав акторів вже цілком готовими до відбуття. Стерши грим, знявши перуки, згорнувши все зайве у клунки, актори саме ладналися рушати. Нюся підтримувала пораненого помрежа під руку.

Князьковський підходив, ще здалеку махаючи рукою:

— Аврал, братішки! — гукав він. — Свистать всіх наверх! Хто з вас, товариші артисти, малюють різними барвами вміє? Га? Актори мовчали.

Князьковський підійшов ближче і став, вгрузнувши милицею в пісок.

— Про що мова? — підозріло поцікавився він.

Всі мовчали. Мови ні про що не було.

— Мова про те, — нарешті озвалася Нюся, — що ми ... що ми ... Богодух - Мирський величним жестом закинув свою торбинку за плечі:

— Пойдем искать по свету, где оскорбленному есть чувству уголок!

— Ми йдем додому! — нарешті закінчила Нюся.

Якийсь час Князьковський мовчав, мовчали й актори. Дівчата пирскали в рукави.

— Т - так, — нарешті видавив з себе Князьковський, — та - ак! І поет Шевченко, виходить, ні до чого свої «Гайдамаки» писав? Для смішків баришням і кавалерам? І, коли «кари ляхам, кари» гукали, так це, виходить, бійців просто так — на понт брали? Додому, а червоноармієць нехай вмирає собі без сповіді і спектаклю? Отакий, значить, ваш пролетарський театр? Давай сюди решето з крашанками та яблуками, що тобі бійці кінної розвідки від цілої дивізії подарували! Давай, я їх краще на базар віднесу!

Помреж відштовхнув Нюсю і вийшов наперед. Він виструнчивсь і підкинув здорову руку до гімназичного кашкету:

— Товаришу комісар, — рапортував він, — дозвольте доложити: я залишаюсь в строю.

Актори стояли ні в сих, ні в тих. Нюся кусала губи. Дівчата потерали ногою до ноги й перехихикувалися.

І враз Нюся скинулася і підійшла зовсім щільно до Князьковського.

— За що, — схлипнула вона і спазм затис її горлянку, — за що ви заарештували Ріту Войнарьську. От скажіть мені — за що?

Князьковський дивився на неї пронизливим оком, і око те, здавалось, пронизувало дівчину наскрізь. Потім він почорнів і прохрипів своїм перестудженим голосом:

— Вже й розстріляли. — Нюся сахнулася і пополотніла. — А



за те, що була вона ворог народу. Петлюрівська й польська шпигунка!

— Шпигунка? — заточилася Нюся. — Та не може бути...

Князьковський плюнув, зірвав безкозирку й вдарив нею об землю:

— Шпигунка! Побий мене всі сили контрреволюції, коли збрехав! Ввечері у спектаклях грала, а вночі наші дислокації переправляла до офензиві! Щоб мені з місця не зійти, гад буду, коли збрехав!

— Шпигунка, — шепотіла Нюся, ледве тримаючися на ногах. — шпигунка... Який жах!..

Надвечір від станційки в напрямі фронту, наздогін за пересуванням дивізії відбув поїзний состав. А втім, весь состав був тільки з одного вантажного пульмана та паровоза - кукушки. Під грудьми кукушки був розіпнутий червоний стяг з написом білою крейдою: «Кари панам, кари!». Щодо вагона, то він мав тільки три стінки. Замість четвертої на великій рамі з шалівок було напнуто театральну завісу з цукрових мішків. По діагоналі через завісу йшов напис густою синьою: «Фронтний театр Н - ської дивізії», а під ним білою крейдою: «Виставлено буде «Гайдамаки» за Шевченком. Власні декорації, костюми, бутафорія». Непідрублену крайку завіси тріпало стрічним вітром. Коли ж залізнична колія робила крутий ріг, поривом вітру завісу вгинало до вагону, мов парус. Тоді спід завіси вистромлялися три ноги і одна милиця. Дві ноги були у жіночих черевичках, одна в широкому матроському кльоші.

Прикрившись завісою від вітру, на дверях вагону сиділи Нюся й Князьковський. Богодух - Мирський стояв позаду, схрестивши руки на грудях, інші актори, підклавши під голови клунки, спали на приставках лісу й хати з мальвами та соняшниками. Замість ковдр були сіряки, жупани та кунтуші.

Нюся мовчала, Князьковський похлопував її по плечі. Він розповідав їй про те, що з одною п'єсою в репертуарі театр на фронті існувати не може. За три - чотири дні спектакль передивляться всі бійці — і тоді ж що? Конфуз. А комдив же видає наказ театрові обслуговувати дивізію день - у - день протягом всього рейду. І рейд той може бути і тиждень, і місяць, і навіть два. І накази в бойових обставинах виконуються точно. Значить треба негайно, отут же в дорозі, розучити ще одну п'єску і за кілька днів показати її бійцям.

— Второпала?

Нюся мовчала. Вона не почула запитання Князьковського можливо, не чула й цілої його промови. Князьковський поліз порожній лівий рукав, який правив йому за кишеню і торбу. Добув звідти прим'яту брошулку.

— От, — сказав він, — і п'єска така мається, в агітпункті мені

її на два тижні позичили: Львов, «Местник», п'єса на одну дію з часів Парижської Комуні, дія відбувається на кладовищі Перляшез... Бачиш, яке добро?

— Нема, й не буде в цім добра! — раптом зринула зза його спини патетична декламація. — Та змовкни, серце — скутий мій язик... Входять Гораціо, Марцел і Бернардо, — простішим вже тоном закінчив, додаючи й ремарку, Богодух - Мирський.

Князьковського аж підкинуло. Терпець йому увірвався. Він зірвався на рівні і визвірився на сердешного старого актора:

— Гражданин трагик! — зойкнув він, — попрошу вас висловлюватися своїми словами!

— Пробачте, — відступив старий актор. — Розумієте, репліка...

Князьковський знову сів, і довго сердито вмощувався:

— Гамлет! — понуро кинув він через плече, — принц датський...

— Я не навмисне, — ще раз схилювся Богодух - Мирський, — пробачте.

Нюся вхопила Князьковського за руку і нахилилася ближче до нього:

— Так, так, пробачте! — зашепотіла вона, хвилюючися і затинаючися. — Я вас дуже прошу, пробачте. Що я була така... ну, отака... Я ж не знала... я думала, вона прекрасна актриса, а вона... шпигунка... Ви пробачте, товаришу комісар!..

Театр наздогнав дивізію аж за третьою станцією.

І вже вранці, о сьомій годині, завіса на вантажному пульмані розсунулась, і третя та четверта роти, яким припадала черга дивитися спектакль, дістали змогу побачити «Гайдамаків», і заспівати слідом за акторами «Од села до села».

Рейд дивізії — на сполучення з Першою Кінною — глибоко вклинився в розташування біло - польських легіонів Галлера. Просування частин відбувалося вздовж залізниці, в напрямі до Шепетівки. І вслід за екіпажними ешелонами дивізійних панцерників посувався по залізниці і состав дивізійного театру «Кари панам, кари!» Два - три рази на день з отвору вантажного пульмана лунала патетична мова спектаклю і брентіло веселе «Од села до села», решту часу актори витрачали на репетиції нової майбутньої постанови — п'єси з часів Парижської Комуні «Местник». П'єса була дуже доречна своїм піднесеним революційним змістом, але мала єдину хибу — в ній не було зовсім співів. А втім, на вимогу комісара театру, нехтуючи історіографією та життєвою, натуралістичною правдою — в ім'я правди художньої — французькі комунари під стіною Перляшез мали співати дружно старовинної української пісні «Од села до села». Нічого не поробиш: пісня «Од села до села» зробилася вже дивізійною і без її виконання був немислимий ніякий спектакль.

Та залишмо наш дивізійний театр робити його корисне діло — давати вистави бійцям в їх швидкому марші наздогін за відступаючими ордами біло - поляків — і перенесімося на якийсь час до



самої біло-польської армії, поскільки цього категорично вимагає й самий розвиток дальших подій в самому театрі.

• Той ранок був ясний і прозорий. Чудесний вересневий ранок.

Далека смуга лісу на обрії курилася фіалковим серпанком, широка річкова долина немов застигла в урочистому чеканні, тільки повітря тремтіло над смугою води, прогріте теплим південним сонцем. З цього, лівого, високого берега ріки видно було ген навкруги, на цілу широчінь річної низини, навіть неозброєним оком — з краю в край. А крізь бінокль видно було аж до лісу. Отже, підступитися зненацька до берега противникові не було ніякої змоги.

І тому, окошившись тут, на високому березі, поляки почували себе в цілковитій безпеці. Після кількадечної — і день, і ніч безперервної — втечі, вони раді були спочити. І Будьонному з півночі, і Котовському з півдня на путі лежала широченна річкова долина з очеретами, мочарами та луками.

Ра - ра - ра, Антек на гармоні гра,  
Ра - ра - ра, он пшибираць кляви зна...

То дозори, розсіпані попід кущами на кручі, вилежувалися черевами догори і розважали себе веселою полечкою.

Начальник застави — пан поручник — та його сержант влаштувалися на висоті 102, в затінку дикого байбарису, лінки покурювали і знехотя поглядали коли - не - коли у біноклі.

Ра - ра - ра, Антек на гармоні гра...

Раптом пан поручник схопивсь і наставив вухо проти вітру — Позір!

Спів урвався, і сержант прислухався теж. Звідкілясь здалеку з верхньої течії порив вітру жбурнув уривком немов би чахкання паровичка. І зразу ж знову стало тихо. Пан поручник та сержант вхопилися за біноклі і припали животами до землі. Скельцями біноклів вони побігли по обрієві, по фарватерів ріки вгору і вниз.

— Чах - чах - чах - чах - чах! — тепер вже зринуло виразно і чітко.

— Матка бозка! — скрикнув раптом пан поручник, гублячи бінокль. — Але що то є?

Тепер вже й неозброєним оком можна було побачити за четвертим коліном ріки якусь невеличку чорну цятку. Вона то з'являлась, то зникала за стіною комиша. Чахкання мотору відлунювало від високого берега і котилось долом просто сюди. Поручник і сержант підкрутили біноклі. Сумніву не було: з верхньої течії по хвилях ріки шпарко біг вутлий катерок, — крізь скельця біноклів було видно і клуби диму, і саму трубу, і навіть по-

статі людей. Поручник припав животом тісніше до землі і засовав носками чобіт, — він не йняв віри власним очам: на головах в людей були кепі, виложені золотими шнурами, на плечах сині мундири, на ногах червоні штани. Зовсім спантеличений пан поручник спустив бінокль і видивився на сержанта:

— Ми пілі рано по єдней фляге, пане сержанте? — з сумнівом поцікавився він.

— По єдней фляге і другей фляшке, пане поручнику! — розгублено рапортував сержант.

І вони мерщій припали до біноклів знову. Катерок вихопився зза четвертого коліна і тепер біг широким і вільним плесом. Тепер він був, як на долоні.

— Та то є французи, проше пана поручника! — аж затхнувся сержант.

Пан поручник вже кинувся до телефонного апарату:

— Штаб пулкові, штаб пулкові! — зарепетував він. — Проше пана пулковника! Катастрофічно!

Пан полковник цієї хвилини саме збиравсь від'їздити геть — на інспектування передових частин — і вже навіть сів до машини. Вартовий телефоніст кинувсь до машини з трубкою, волочучи за собою корбу з польовим дротом. Пан полковник неохоче взявся до трубки:

— Що там ест, пся крев?

Схвильований голос пана поручника прилинув до неуважного вуха пана полковника:

— Пшепрашам бардзо, пане пулковнику, десьонц тисьонц разув пшепрашам! Але те стерви - большевіце взенлі енцями французув!

Брови пана полковника стрибнули під конфедератку:

— Які французи, кость слоньова?!

— Як бога кохам, пане пулковнику! Вьозон на лодзе до свето мяста!

Кров вдарила пану полковнику у потилицю:

— Ви пілі большевіцкі самогон, пане команданте, пся ваша мать!

— Дев'єньц рокув ніц не піє, пане пулковнику! Мислен, же то ест французька місія, ктура при штабі дивізії, пане пулковнику!

— Єзус - Марія! — Аж тепер пан полковник дібрав. Його очі метнулися на ад'ютанта. — Большевіце вдерлісьєн до штабу дивізії...

Ці слова долинули й до вуха шофера. Він пополотнів, його ліва нога інстинктивно вижала конус, права натисла на газ до відмови. Машина рвонула і птахом ринула геть. Телефонна трубка вилетіла в полковника з рук, сам полковник завалився навznak, ад'ютант мало не вилетів за борт, а телефоніст беркицнув носом у порох дороги. Але він зразу ж підхопився і побіг за машиною з трубкою в руці. Корба за його плечима деренчала і розмотаний дріт волочився позаду, як хвіст.



Катерок тим часом, мирно й ритмічно почакуючи, огинав вже третє коліно і наближався до того місця, де друге коліно впиралося просто в пісчані схили високого берега.

На кормі катерка сиділи поруч Нюся й Князьковський.

Рейд дивізії відхилився від залізниці, марш частин відбувався тепер вздовж ріки і, щоб обслуговувати й далі бійців шоденними виставами, комісар театру змушений був пересадити свій театр на палубу пароплава.

Між Нюсею та Князьковським точилася тиха розмова. Сонце світило ласкаво й пестливо, блаженський вітрець шуршав у комішах, хвилі затишно плюскотіли за бортом.

— І ще я хотів сказати тобі, — задушевно признавався Князьковський, — грою своєю ти, можна сказати, цілі полки підймаєш до боїв за комунізм, а сама з себе ти зовсім безпартійна. Як же це воно так?

Нюся ніяковіла й торгала синю французьку кепі на своїх курчях:

— Але ж то в театрі, а то в житті...

Князьковський скипів:

— А що таке театр? І що таке життя? З театру в життя теж шляхи простилаються. А в житті шляхів тільки один — в комунізм!

Та в цей час їх тиху розмову проглинув страшний вибух багатьох голосів:

«Гнев, о богиня, воспой Ахилеса Пелеева сына...»

Два десятки молодиків в синіх французьких мундирах, пошитих з цукрових мішків і добре насинених, та в червоних «котовських» галіфе — дружно рубали важкий і чіткий гексаметр. То були червоноармійці, відкомандировані від частин до театру для участі в новій, яка готувалася, постановці — п'єсі з часів боротьби паризьких комунарів «Местник», Львова. Але в антиакустичних умовах фронту голоси молодих акторів були надто слабкі, і старий трагик Богодух - Мирський взявся нашвидкуруч саяк - так поставити їм дихання. Він стояв перед строем бійців і, заломивши синю кепі з золотими шнурами набакир, диригував гучною скандовкою:

«Грозный, который ахейнам тысячи бедствий содеял...»

Луна котилася далеко вниз над водою і лящала ген над цілою долиною. Готування нової прем'єри та виховання молодих кадрів було в повному розпалі:

Многие души могучие славных героев низринул  
В мрачный аид, а самих распростер их...

Пан поручник і сержант на високому березі спустили бінокль і непорозуміло подивилися один на одного. Французи стояли щерегою вздовж борта на катері і засиляли в небо чудний рецитатив — не то пісню, не то ... молитву. Луна заважала розібрати слова.

Пан поручник позирнув на сержанта:

— Пан розуміє по - французьку?

— Не розуміє, пане поручнику.

— Пся ваша мати!

Вони прислухалися ще.

— Мислен, — подав здогад сержант, — що то є патер - ностер<sup>1</sup> по - французьку...

Та в цю мить загуків телефон. Пану полковникові вже пощастило спинити свого переляканого шофера. Схвильований голос пана полковника аж хурчав у трубці:

— Ну?

— Оні модльон съен, пане пулковнику. Мислен, пане пулковнику, же большевіце вьозон їх на розтшел. Оні спевайон патер - ностер!

— Патер - ностер! — аж зайшовся пан полковник. — Пся ваша мати! Врятоваць! Пан розуміє, же Франція то є наш протектор, пся її мати?! Блискавичне! Маневр! Артилерійськон засло - нен! Пшежучіць съен раптовно бродем! Злапаць і назад!

— Слухам, пане пулковнику! — Поручник поклав трубку. — Матка - бозка! — Він вхопив трубку з другого апарату. — Батальйон! Компанія! Батарея! Батарея! Батарея!

Богодух - Мирський дав своїм молодим учням п'ять хвилин перепочинку, і Князьковський з Нюсею здобули можливість докінчити розмову. Тепер мова йшла про те, що дивізійний театр не може існувати, маючи в своєму складі якихось десять акторів та одну акторку. До того ж, за передбаченнями Князьковського, війна й взагалі мала незабаром кінчитися і дивізійному театрові треба було ставити одним з найкращих театрів республіки. Де ж дістати для нього акторів?

— От, скажімо, Сара Бернар, — поцікавився Князьковський, — славетна світова артистка, вона де ж зараз буде, не знаєш? Не в прифронтовій полосі?

Нюся зніяковіла й потупилася.

— Альбо ж — Комісаржевська, чи там Заньковецька? Ми візьмемо в комдива наказ про їх персональну мобілізацію — і ваших нет. Тобі їхній домашній адрес відомий? Ти їх давно бачила?

— Я не бачила їх ніколи... — прошепотіла Нюся, нахмурившись. — І взагалі Сари Бернар та Комісаржевської вже давно нема на світі. То я тоді просто так, зпересердя, щоб вам допекти... Ви не гнівайтесь на мене...

Та докінчити їм знову не пощастило. Раптом грімка луна перекотилася через ріку і залізним вищанням війнуло вгору. Тої ж секунди з очеретів віддала ляпнуло в небо приском грязі й землі. Гучний вибух струсив все довкола.

— Ба - бах!

<sup>1</sup> Молитва „Отче наш“.



Князьковський з Нюсею схопилися на рівні.

— Ба - бах! — вдарило знову, і на цей раз не далі двадцяти метрів за кормою порснув вгору фонтан води. Снаряд влучив у хвили ріки.

— Ба - бах! — розітнулося втретє, і це вже було перед носом катера метрів за десять.

І тоді один за одним десять чи п'ятнадцять розривів лягли круг вутлого катера. Польська батарея взяла катерок в кільцевий обстріл. Капітан дав стоп, мотор зачах, і в перерві між вибухами тепер западала абсолютна тиша. Та ще за хвилину зарокотили кулемети, і попереду та позаду катера лягли на дзеркало ріки широкі віяла кулеметної загороди. Катерок зносило течією просто під пісчаний пагорб високого берега. Півсотні жовнів вже котилися з урвища до води і з хлопанням кидалися в річку з гвинтівками наготові.

— Здавайсь! Здавайсь! — гвалтували вони. — Большевіце, реньки догори!

Опір був би безглуздий, і актори мерщій звели руки догори. Червоноармійці - французи тупцювали, не знаючи що робити. Передні жовніри вже хапалися з правого борта за кінці.

Заступаючи своїм тілом Нюсю, Князьковський відступав до лівого борту. Рука його лапала по поясу, ловлячи кобуру нагана. Ще мить і — вихопивши наган, він дорого продасть своє життя. Та враз Нюсини пальці метко ковзнули до пояса Князьковського, шарпнули застібку — і пояс разом з кобурою шубовснув за лівий борт.

Подив, а далі й лютє перекривили обличчя матроса:

— Ти... що?.. — Вона його обеззброїла. — Таким маневром? Продаєш? — Його стиснуті кулаки вже зметнулися над Нюсиною головою. — Актриса! Так он ви які!

В цю мить вже кілька жовнів повисли в нього на плечах і, не встоявши на милиці, Князьковський покотився на палубу. Йому вже крутили руку назад. На березі стояв поручник і, склавши долоні рукою, репетував:

— Взенць живцем! І до пулковніка! Прендко!

Машина пана полковника якраз спинилася на краю урвища. Телефоністи мотали дріт. Переможний спів вже бренив з високого берега:

Ра - ра - ра, Антек на гармоні гра,  
Ра - ра - ра, он пшибираць кляви зна...

Сержант підкидав конфедератку вгору і, вирячивши очі, в дикому захваті верещав, як недорізаний:

— Вів ля Франс!

— Вів ля Франс! — дерли горлянку вістові та ординарці пана полковника.

А втім, непорозуміння стало очевидне за дві хвилини.

Досить було глянути миттю на картонні кепі та мішкові мун-

дири французів, щоб зрозуміти, що то була за французька місія. Сержанту зразу ж заціпило, поручник пополотнів як сніг, очі в пана полковника полізли на лоба.

— Десьонць день на гауптвахту! — затупотів ногами пан полковник перед майже непритомним паном поручником, збивши цілу хмару куряви. Але очі пана полковника вже кидали блискавки в напрямі до гурту полонених. Попереду всіх, з рукою закрученою за спину, припавши на милицю, в широченному кльощі й рудому бушлаті — понурий, але зухвалий — стояв матрос. — О, матроси, то, проше панув, суть найперші большевіце, один - в один чекісти і комісари! — Не було сумніву, що тут найстарший поміж усіх був саме він. Пан полковник кинувся до Князьковського, мов тигр:

— А, скурви сину! Ошуканством хцяв взенць? Комісаж прокляти! Розтшеляць!

Кілька жовнів підхопили Князьковського під руки.

Пан полковник спинився тепер перед Богодухом - Мирським. Старий трагик вже подолав першу розгубленість і опанував себе: акторська витримка й звичка не губитися ні за яких обставин вже повернулися до нього, — він схрестив руки на грудях і величавим рухом відкинув сиву чуприну назад. З високості свого зросту він печально позирав на опецькуватого й клишоногого вояку в конфедератці.

— Большевік? — трохи непевно поцікавився пан полковник.

— Член Всеробмису.

Секунду спантеличений пан полковник дивився на чудернацького велетня перед собою. Потім підплигнув і вхопив його за сорочку на грудях.

— Хто ти є? — закричав пан полковник, — пся твоя мати!

Богодух - Мирський величним жестом відсторонив руку полковника:

— Прошу не тикати. Я тридцять років на сцені.

— Розтшеляць! — залементавав пан полковник, гублячи всякий терпець. Тепер йому вже було очевидно, що перед ним більшовицька розвідка, чудернацьки костюмована. І те, що він не міг розгадати ідеї та мети цього костюмування, кидало пана полковника в сказ.

Жовніри підхопили Богодуха - Мирського під руки і прикладами підштовхнули його до Князьковського.

Нюся стояла бліда, ледь жива. Її очі з жахом прикипіли до Князьковського і Богодуха - Мирського. Її руки шарпали гудзики й петельки, вона вся тремтіла. Зараз Князьковського і Богодуха - Мирського розстріляють. Що ж його робити? Господи, що ж його робити?

— Розтшеляць в тей хвілі! — заверещав ще полковник.

Жовніри штовхнули Князьковського і Богодуха - Мирського під урвище.



Тоді Нюся не могла вже стримати себе. Вона кинулась до полковника і вхопила його за рукав в золотих галунах:

— Не смієте! — закричала вона. — Ви не смієте! Варвар! Ванда! Розстрілювати беззахисних акторів! Мистецтво! Культур! Цивілізацію!

Мимоволі, ошелешений пан полковник відступив. Він ніяк не сподівався почути жіночий голос. В запалі він не примітив досі, що в цього хлопця в синьому мундирі з цукрового мішка спід картонного кепі вибивалися русьві коси. Нюся тим часом вхопила полковника вже й за другу руку:

— Та ви знаєте, хто це такий?! Це Богодух - Мирський славетний трагік! Його знає ... вся Європа, весь світ!

— Пшепрашам ...

— І що з того, що наш адміністратор колишній матрос? Він інвалід і крім того ... крім того ... атож, він врятував мене від більшовицького розстрілу!

— Пшепрашам, пані ...

— А ви ... ви некультурна людина! Ви ... ви ... — Нюся раптом заспокоїлася і в її мові навіть забриніли нотки гонору і пихи. — Ви не полковник! Ви унтер - офіцер! Мужик! — Вона зірвала з голови кепі і жбурнула його геть. Коси впали їй на груди і вона визивним рухом закинула їх за плечі. — Будь ласка! Розстрілюйте. Можете розстріляти й мене! Але тільки спробуйте! Спробуйте! — Вона вередливо топнула ніжною. — Ну? Розстрілюйте. Я вимагаю! Де ваші пістолети? Де ваші кулемети? Де ваші бомби?

Пан полковник нарешті сяк - так очутивсь. Він навіть підніс два пальці до конфедератки, — адже був він старий варшавський гульвіса і донжуан:

— Пшепрашам, пані, бардзо пшепрашам. Але хто пані ест?

— Позір! — прилинуло в цей час спід кручі. Поручник вже вишикував своїх жовнірів на десять кроків проти Князьковського і Богодуха.

Нюсіні очі заметушилися сполохано і безпорадно:

— Хто я є?.. Хто я є... — Жах скував її серце, вона вже майже знепритомніла, але вона випростувалась і чванливо глянула на полковника крізь гордовито змружені повіки. — Я Войнарська ... Актриса Ріта Войнарська. Це вам нічого не говорить, пане полковнику? — Вона нахилилась зовсім близько до полковника і прошепотіла швиденько, так, що чути її міг тільки полковник. — Я маю доручення офензиви, пане полковнику. Я ...

— Бачність! — заверещав поручник і десятеро жовнірів брязнули гвинтівками.

Князьковський вгруз милицею у пісок і одним рухом розпанахав сорочку на грудях. Серце пронизане стрілою, два змія гола жінка глянули на гвинтівки. Богодух - Мирський стояв поруч і ноги під ним підгиналися, — от - от він мав вже впасти. Князьковський поклав йому руку на плече:

— Не сумуй, старий, — прохрипів він своїм перестудженим голосом. — Ти ж таки добрий актор. Заграй смерть, що нада. Заграй, як умирають більшовики.

Богодух - Мирський з подякою глянув на матроса, розправив плечі й схрестив руки на грудях. Вітер ворушив його пишну шевелюру. Очі Князьковського ще миттю зиркнули туди, до річки, де залишилися інші. Пан полковник підтримував Нюсю, вона майже припала до нього і збуджено щось шепотіла. Потім вона відхилилась і засміялась ...

— До огню! — зойкнув поручник, і гвинтівки припали жовнірам до плечей.

Нюся стисла руку полковника, і світ завихрився перед її очима.

— Зачекаць! — гукнув пан полковник. — Зачекаць, пане поручнику!

Гвинтівки спустилися до ноги. Нюся знесилено повисла в полковника на руці. Князьковський понуро циркнув крізь зуби і застібнув бушлат:

— Продала, — прохрипів він. — Актриса ...

Полонення театру стало негайно відоме по всій дивізії.

— Кари ляхам, кари! — загули бійці. — Кари лютої, страшної!

Ескадрон кінної розвідки послав Довгорука - третього до комдива делегатом.

Комдив сидів під кущем глоду, схилившись над картою з командиром Третього полку та начальником штабу. Він з'ясовував план чергового удару.

— Полякам, — казав він, — щоби перейти в наступ, треба форсувати річку. Але вони не встигнуть цього зробити, бо форсувати будемо ми. Зрозумів? Батіг в фурмана з рук і батогом по руках стук! І форсуватимемо отут - о, по флангах. Твій полк вирішає операцію.

Комполка - три сердито похмурился:

— Але ж їх вдсятеро проти мене.

— Тільки вдсятеро! — весело засміявся комдив.

— І без чобіт мої хлопці, а вранці роса.

— У вересні повсігди вранці роса, споконвіку. І для чого чоботи, коли однаково роззуватися треба, перед тим, як у воду лізти? Тобі чого, Довгоруку?

Довгоруку виструнчивсь, розтулив був рота, та тільки зітхнув.

— Покурити хочеш? Нема в мене махри.

Довгоруку взяв на честь і рапортував:

— Товаришу командир дивізії, дозвольте мені з окремим ескадроном кінної розвідки врзатися в польський марш.

— Для чого? — здивувався комдив.

— Затим що ... театр треба відбити, товаришу комдив!

— Як же ти його відіб'єш, коли поляків вдсятеро більше?



— Тільки ж вдсятеро! — хвацьки відкозиряв Довгору́к.

Комдив посварився на нього пальцем:

— Сьогодні проти ранку буде велика операція і йти до театру нам зараз ніколи. А взагалі наше завдання — розтрошити поляків і перемогти. Коли переможемо, то звільнемо не тількищо театр. А порушувати план операцій для окремого випадку ми права не маємо. Зрозумів?

— Зрозумів. — Довгору́к зітхнув і зробив «кругом».

— Постривай, — спинив його комдив, — нагодився ти, власне, доречі. В сьогоднішню операцію твій ескадрон піде в пішому ладі. Гляди на карту. Оце, значить, містечко Ен...

Полонених акторів відвели до міста і вкинули до льоху під старинною синагогою. Товстенні, точені й несточені шашлем, дубові, облямовані залізом двері зачинилися з гучним рипом, і на двох гаках, кожний завбільшки в роґач, повис іржавий півпудовий замок.

Нюся ж полковник посадив до машини, і за дві хвилини вони були вже в штабі полку. Ще за кілька хвилин пан полковник зв'язався з офензивою штабу дивізії. Свою заяву, що вона є шпигунка на ім'я Ріта Война́рська, ця чудна дівчина не могла підтвердити ніякими доказами. А втім, і телефонна відповідь офензиви штабу не була надто виразна. Поміж шпигунів офензиви справді до недавня числилася актриса Ріта Война́рська, але кілька днів тому, за відомостями офензиви, цього агента було арештовано одноногим і безруким матросом і негайно розстріляно. Сповідання пана полковника про те, що до його рук потрапила особа, яка іменує себе Рітою Война́рською, викликало в офензиві подив. Одне з двох: або шпигунці Ріті Война́рській пощастило справді втекти, або хтось бажає використати ім'я Война́рської задля своєї мети. Інспектор офензиви, який особисто знав Ріту Война́рську, обіцяв приїхати не пізніше ранку, а до того часу панові полковникові пропонувалося пильно стерегти дівчину, що назвалася Рітою Война́рською.

Пан полковник почував потилицю. В якому ж етикеті треба було стерегти дівчину, що назвалася Рітою Война́рською? Якщо вона справді Ріта Война́рська, шпигунка армії Жечі Посполитої, то їй треба було негайно ж влаштувати всякий можливий умови фронту комфорт. Коли ж вона тільки прикидається, отже, являється більшовицьким розвідником, то...

Пан полковник вийшов до Нюсі, яку залишили чекати кінця телефонної розмови в передпокою:

— Прошу паненку, — як міг гречно, поцікавився старий варшавський гульвіса і донжуан, — прошу паненку відповісти на одне незначне запитання: чи то правда є, що паненка була полонена більшовиками, а тоді паненці пощастило втекти?

— Але так, прошу пана полковника, я вже сказала пану полковнику.

— О, бардзо пшепрашам, але для чого ж паненка знову повернулася до театру? Адже паненку могли знову заарештувати?

— Але то інший театр, прошу пана полковника, і мене в ньому ніхто не знає! Але, — Нюся манірно стрільнула очима, — певний риск звісно був. Та, прошу пана полковника, хіба можна бути надто обачною, коли війна, коли щастя Жечі Посполитої...

— О, так, прошу паненку, я розумію, я розумію! Але, прошу паненку, хто ж допоміг паненці втекти спід арешту?

— О, пане полковнику, мені допоміг утекти отой матрос, прошу пана полковника.

— Прошу паненку, — на милиці й з однією рукою?

— Так, прошу пана полковника.

— О! А хто ж, прошу паненку, заарештував був паненку?

— О, не знаю, пане полковнику, якийсь комісар. Такий страшний, прошу пана полковника, з довгим чубом і з довжелезною шаблюкою.

— Го-го-го! З довгим чубом і довжелезною шаблюкою, прошу паненку? — Пан полковник мало не перервався від реготу. — З довгим чубом і довжелезною шаблюкою! — Аж ось він її і спіймав на гарячому. — Го-го-го!

Нюся сміялася й собі. Вона кокетливо закидала голівку назад і манірно сіпала плічками.

— До льоху! — раптом зарепетував пан полковник і затупів ногами. — До льоху, курва, пся твоя мати!

І не встигла Нюся очутитися, як двоє жовнірів вже скрутили їй руки назад і поволокли геть з передпокою полковницької квартири. А, щоб вона не барилася, її підганяли прикладами та штовханами. Так проволокли її через майдан — до старовинної синагоги.

У синагогіальному льосі не було затишно. Два сліпенькі віконечка-амбразурки аж попід склепінням ледь освітлювали вогкі й брудні нетинковані мури. По кутках сочилася вода. На долівці стояли калюжі. Бігали стоноги, нищпорили пацюки. Не раз, і не двічі під цим понурим склепінням знаходили притулок місцеві євреї — в час царських погромів, гайдамацьких гульбищ, шляхетських знущань.

Актори розташувалися на долівці, навіть не притрушеній соломомою. Ні їсти, ні пити їм також не запропонували.

Та спрага і голод то було ніщо проти тих моральних мук, які опанували зараз серця. Нюся — чудесна, чарівна дівчина, любилиця всієї дивізії — зрадила, продалася і продала! Нашіпувала щось пану полковнику, кокетувала до нього, тоді сіла разом з ним у машину і, мабуть, десь бенкетує тепер, кепкуючи з їхніх страждань! Незрозуміло було тільки одне: для чого їй потрібно було затримати розстріл Князьковського і Богодуха? Який пекельний план виник у цій зрадливій дівочій голові?



Князьковський похмуро ворухив бровами й мовчав. Богодух - Мирський трагічно зітхав :

— О, люди, люди ... фальшиве, улесливе коло гадюче ! Ваші сльози — вода ! Ваші серця — камінь ! Поцілунки — у спини ніж ...

— Правильні слова, — озвався, зітхнувши, й Князьковський, — звідки це ?

— «Розбійники» Шіллера, акт третій, сцена ...

— Хороший, видать, письменник. Треба було б нам цю п'єску поставити ...

І саме в цей час загримів важений замок.

Двері зарипіли, промінь денного світла розтяв лезом п'їтьму підвалу. Тіні двох жовнірських постатей з'явилися в ясному отворі, — вони волокли третю постать, маленьку, зігнуту і зіщулену. Вони штовхнули її, і щупла дівоча фігурка скотилася вниз по сходах, калічачися об гостре каміння. Двері гримнули знову, забряжчав пудовий замок, і п'яні жовнірські голоси загорлали веселої полечкк :

Ра - ра - ра, Антек на гармоні гра,  
Ра - ра - ра, он шибераць кляви зна ...

Не будемо розповідати докладно, як відбулася сцена зустрічі й першої розмови між усіма бранцями і сердешною Нюсею. Відразу до неї кинулися — щоб допомогти звестися і перев'язати рани, та зразу ж всі й відійшли : майнула страшна підозра, що дівчину вкинуто до льоху навмисне, щоб, немов своїй, вивідати щось у товаришів. І запальний хлопчик - помреж не стерпів і кинув це страшне обвинувачення бідолашній Нюсі просто в лице. Жах, нелюдський жах і відчай обійняв тоді безталанну дівчину : товариші й справді повірили, що вона шпигунка ! Чи може ж бути щось гірше від такої підозри ? Нюсю ледве стримали, коли вона кинулася розвалити собі голову об гостре й слизьке каміння мурівку.

— Хіба я ... так погано грала ?

Князьковський сердито мовчав. Грала ? А для чого грала ? Старий матрос ніяк не міг дати згоду на те, щоб назватися шпигункою нехай і навмисне, нехай і сподіваючися на порятунок : старий матрос умів дивитися смерті тільки в лице, і ніколи скося.

— І як же бути ? — ридала Нюся. — Вас ведуть розстрілювати, а мені байдуже дивитися ? Я хотіла виграти час. А раптом щось таке трапилося б, і мені пощастило б вас порятувати ? Могло так бути, чи не могло так бути ?

Богодух - Мирський журно зітхнув :

Бути, чи не бути, — от у чому справа !  
Де благородство, істина ? — скорятися  
Ударам гніту лютої сваволі,  
А чи — обурившись на гніт і розрух —  
Стати опір і звалити ?..

Князьковський раптом вхопив Нюсю і притис її до грудей :

— Правильно ! — гукнув він. — Правильно грала ! Бо була це в тебе гра від щирого серця. Порятувати товаришів, жертвуючи собою, хотіла. — І старий матрос пригорнув дівчину і поцілував. — Ех, ви ! — нагло розсердився він. — Артисти ! Ну, нехай я, башенний, така моя спеціальність, так я сорок років тільки проміж людей прожив ! А ти ? — Він люто визирився на Богодуха - Мирського, — сорок років по сцені ходив і не знаєш, де театр, а де життя ?! Всі ролі напам'ять знаєш, а однієї дівчини розпізнати не вмів !

— Пробачте ... — похилився Богодух - Мирський.

Але Князьковський вже розійшовся :

— Неправильний у вас театр. Самі ролі, а без людей ! — Він пригорнув Нюсю і ще раз її поцілував. — І револьвер мій ти правильно тоді у річку вкинула, хоча й обидно це старому бійцеві. Зняв би я тоді пальбу — вас би всіх постріляли разом зо мною. А тепер мабуть тільки мене одного й вкоцають, а вас ще будуть судити, по тюрмах тягати. А від тюрми до втечі — рукою подати. Правильна ти у нас дівчина ! — Ще раз пригорнув, і ще раз поцілував Нюсю Князьковський. Потім звернувся до Богодуха. — А це ти звідки зараз чужі слова прочитав ? Про істину і — чи скорятись ?

— Шекспір. Гамлет. Акт третій, сцена перша.

— Руба поставлено питання. Шкода, що мені завтра на розстріл, а то б розучили ми цю п'єску :

Так настала ніч. Бранці збилися купою під муром, в тому місці, де долівка випиналася горбком і заставався сухий без води куток. Вони лягли тісно один коло одного, гріючися власним теплом. Нюсю загорнули в матросський бушлат, садна перев'язали їй сорочкою помрежа.

Та не приходив сон до змучених, стривожених людей, непевних чи побачать вони завтра схід сонця.

А втім, ще вдосвіта, тільки заясніло крайнебо — туманне, пропасне безсоння бранців зненацька сполохали дошкульні звуки.

То нагло зарокотіли кулемети.

Відразу застукотів один кулемет десь віддала і стукіт зразу ж урвався, та згодом зарокотіло нагло кілька, зовсім зблизька, і рясний кулеметний гуркіт залив все навкруги. Розкидана стрілянина з гвинтівок зринула негайно ж услід.

Бранці посхоплювались і кинулись до амбразур. Вони вже чули, що вулицею тупотіли коні, бігли люди, якісь голоси перегукувалися, хтось наказував, хтось кликав, хтось кляв.

Амбразури були високо, аж під склепіннями, і, поки, притулившись один до одного, люди робили піраміду, щоб хтось, зіп'явшись на плечі товаришів, глянув, що діється навкруги — вже було очевидно, що бій спалахнув у самому містечку, на його вулицях. Бо вже чулося вибухи ручних гранат, а крізь верескливе торохкотіння польських кулеметів Шоша проривався басовий



голос наших максимок. Червоні йшли наступом, це було очевидно. Невже?

Та люди не дозволяли собі тішитися сподіванням. Кожної хвилини до льоху могли вдертися озвірілі тюремщики і одною бомбою покінчити з усіма.

На плечі, на вершок піраміди подерлася Нюся — вона була найлегша споміж усіх. І тільки вона добулася до амбразурки, як її дзвінкий шепіт уже сповістив усіх:

— Наші! Наші! Я бачу!

Десятки запитань полинули до неї: — де, звідки, що видно?

Нюся похапцем, хвилюючися й ковтаючи слова, повідомляла. Вона бачила, як поляки юрбами відбігали назад, на той бік майдану. З другого боку, спід кручі, поодиноці вибігали червоноармійці і, припадаючи до землі, стріляли з гвинтівок. Ось викотили максимку і вона зарокотіла зза криниці. А от червоноармійці звелися і, петляючи, побігли через майдан. Ах, вони обминають синагогу! Господи, невже пройдуть стороною і тут зостанеться польський бік?.. В цей час, зразу за рогом синагоги вибухла граната і клуби рудого диму заволокли амбразурку. Значить, червоні бійці заходили й з другого боку.

— Ура! — видерлося з грудей бранців, назустріч пасмам диму, що завихрилися в амбразурці.

— Й дым отечества нам сладок и приятен! — продекламував Богодух - Мирський.

Але радість була передчасна. Нагло, споза костюлу, що височив по той бік майдану навпроти синагоги, з'явилася густа розстрільня в блакитних мундирах. Поляки очутилися й ставили опір. Тої ж хвилини з перехресних вулиць загуркотіли Шоши. Червоноармійці попадали ниць. Віяло кулеметних куль лягало зовсім перед ними, збиваючи куряву на майдані. Червоноармійці мерщій поповзли назад. Нюсине серце здригнуло. Невже назад? Невже так і відступлять? Вона бачила тепер червоноармійців зовсім зблизька — вона бачила п'яти босих ніг, вона примічала деталі одержі, їй здавалося, що вона розпізнає риси знайомих облич. Так, так, — червоноармійський цеп відкочувався назад. Польський цеп зводився, офіцери верещали, кличучи жовнірів в атаку.

Та тої секунди, коли польський цеп вже звівся, раптом зза криниці по цей бік вискочив високий хлопець в червоних штанах і синьому доломані. Довгорука - третій! Він звівся і розмахував оголеною шаблею:

— Вперед! — гукав він. — Хлопці вперед! За комунізм! Дамо чосу і з заду, і з носу! — І він кинувся вперед, репетуючи: — кари ляхам, кари!

І тоді Нюся не витримала. Вона зірвала хустинку з голови, вистромила руки з амбразурки і заспівала, що було сил:

Од села до села танці та музики...

Тоненький і дзвінкий дівочий голосок видерся з тісної амбразурки, кам'яні мури старовинної синагоги відбили його, кинули через майдан до мурів костюлу, і веселий спів залящав на майдані. Червоноармійський цеп спинився, люди зводили голови від землі, люди здивовано прислухалися, люди схоплювалися на рівні, люди підхоплювали спів. Бійці повернули вже лицем до польського цепу і з гвинтівками на руку вже полинули назустріч польській контратаці. Вони гукали, вони співали:

Ні корови, ні вола, осталася хата!..

Ось цеп був уже знову на майдані, ось він став урівень з синагогою, ось бійці вже промайнули повз амбразурку, — і попереду маяв по вітру синій доломан Довгорука. Нюсин спів брнів наздогін:

Ох, ви дітки мої, мої голуб'ята,  
Не журіться, подивіться, як танцює мати...

Важкі вдари посипалися в ковані двері підвалу. Кілька ударів — і двері впали, і на порозі вже стояв якийсь козарлюга, розмахуючи бомбою, кленучи світ і прикликаючи кару на голову ляхів.

Ще хвилина — і бранці вже були на майдані. Червоноармійці - актори в синіх французьких мундирах вже кидалися до поранених, хапали їхні гвинтівки й бігли за цепом. Польський цеп вже став, вже повернувся назад, вже побіг. Жовніри кидали гвинтівки, скидали мундири, гнали урозтіч навтікача. Довгорука спинився, вихопив бомбу й широко розмахнувся. Бомба описла параболу і гепнула в гущу втікачів. Весь польський цеп вже тікав, що було духу.

Та Довгорука далі не побіг. Червоний цеп вже випередив його. Довгорука стояв мить, випроставшись й скинувши руки, тоді враз захитався, заточився і похилився навznak.

Помреж і Нюся були вже біля нього. Помреж підхопив шаблю й револьвер Довгорука і понісся цепові наздогін. Нюся впала поруч і спробувала підвести командира. Кров заливала Довгорукові лице, в грудях хрипіло. Він був поранений в голову й груди. — Довгорука, Довгорука! — кликала Нюся, — милий Довгорука, що з вами? Очніться!

Довгорука ворухнув рукою і застогнав. Смертельна блідість вкривала його лице, і це було так швидко, що Нюся в жахові закричала.

— Одар ... ко ... — простогнав Довгорука.

— Довгорука! — закричала Нюся. — Не вмирайте! Це я, Нюся, актриса!

— О - дар - ко ... — знову простогнав Довгорука, — я вмираю...

— Ні, ні, ні! — Нюсини пальці шматували на Довгорукові одержу. — Ви не вмираєте! Це нічого, я зараз ... — Вона вже відстебнула від Довгорукового пояса індивідуальний пакет.



— Вмираю, Одарко,— ледь чутно прохрипів Довгорука, і раптом засовався, затурбувався. То була агонія. Передсмертна тривога конвульсією скривила його воскове лице.

— Одарко, Одарко...— кликав умираючий на полі смерт свою наречену.

Нюся в жахові озирнулася навкруги. Майдан був порожній. Постріли, вигуки, гомін бою вже чулося аж здаля, зза другої виллиці. Від синагоги, притримуючи здорову ногу, важко шкандибав Князьковський,— куля влучила і його.

— Одарко...— ще шепотів Довгорука...

Тоді Нюся притисла голову бійця до грудей, пригорнула до свого тепла, і заколисалася, як дитину.

— Це я, Денисе, я... твоя Одарка. Твоя Одарка. Це я...

Вмираючий почув, але свідомість іще не зрадила його. Одарки тут бути не могло. Конвульсія перебігла його обличчям.

— Я, я...— зацитькувала його Нюся,— твоя Одарка. Мій любий, Денисе... Мій...— І раптом вона заспівала:

Через річеньку, через биструю...

Тіло Довгорука здригнуло, він навіть підвівся.

— Одарко?!— майже скрикнув він, і очі його на мить розтулилися широко й живо.— О - да...

Подай рученьку, подай другу...

Обличчя вмираючого вияснилось, ясна посмішка впала на його уста. Він зітхнув глибоко, без свисту, без хрипу в грудях, підвів голову й завалився навznak. Він вмер.

Він вмер легко, на руках своєї коханої.

Нюся впала головою на мертвого і заридала.

Князьковський важко спустився поруч, і поклав руку Нюсі на плече:

— Правильно обрядила хлопця в далеку дорогу...

Нюся схопилася, очі палали.

— Кари!— скрикнула вона. Похапцем вона відстібала гранату від пояса Довгорука.— Кари!— І вона вже зробила крок туди, мерщій наздогін за цепом.

Та міцна рука Князьковського перехопила її спину.

— Стій!— сказав він.— Слухати мого наказу.— Нюся сіпнула, хотіла видертися.— Там уже є кому воювати, а в тебе ввечері спектакль. Уб'ють, хто тоді сьогодні гратиме для бійців?

А втім, спектакль відбувся не ввечері, а ще по обіді,— тільки Третій полк закріпився на новому рубежі. Вистава відбулася на паперті перед костолом. Давали прем'єру: «Местника», Львова, з життя й боротьби паризьких комунарів.